

3. Deideologizacija stranaka i programsko približavanje stranačkih obitelji

U poslijebihavioralističkom razdoblju literatura o *party-change* doživjela je promjenu. Ekscesivno promatranje razine birača opet je dopunjeno neoinstitucionalističkim okretanjem organizacijskim i institucionalnim pitanjima, s jedne strane, i pozornošću prema ostacima svjetonazorske motivacije, s druge strane. S time je bila povezana zadaća čisto sociološkog pristupa, koji je stranke izvodio iz socijalnih promjena biračkog tijela. Općenito su priznati politički čimbenici. Društveni rascjepi ne djeluju automatski. U stranačkom sustavu oni se izražavaju samo ako se mobiliziraju politički poduzetnici.

Uočene su promjene u ravnoteži među stranačkim obiteljima. Ideološki tabori – koje organizacijski podupiru neizravna članstva – nisu više stalne zvijezde na stranačkom nebnu. Ideološka distancija među stranačkim obiteljima stalno se mijenjala, te je postala odlučnom za konstituiranje stranačkih elita u političku klasu, ako su one razvile zajednički interes za državno subvencioniranje svoje organizacije i visoke povlastice nositelja mandata. Ipak je ostala stanovita distancija među strankama. I sama organizacija parlamentarnog sustava na dihotomiji vlada-opozicija prisiljava da se preostale razlike dramatiziraju i, ako je nužno, iscendiraju ako nisu dosta velike. Istraživanje programa dosad je bilo usredotočeno, prije svega, na programsko omekšavanje rascjepa.

1. Kraj sheme desno-ljevo

U teoriji stranaka od Stahla do Duvergera dualizam je služio kao prevladavajuće načelo klasifikacije stranačkih sustava. S gledišta teorije sustava, sklonost reduciraju kompleksnosti političkih programa i ponašanja shvaćena je kao nužni pritisak ka dihotomizaciji. Time su postali nužni odumiranje socijalnog stupnjevanja starijih staleških društava i zamjena prostorno-funkcionalne diferencijacije vremenskim shematizmom koji sve nastoji svrstati u

“konzervativno” i “napredno”. Shema desno-ljevo višestruko izaziva pritisak da se mišljenja na jednoj strani spektra homogeniziraju: onaj tko je za rasnu jednakost, mora biti i za državnu intervenciju na svim područjima društva. Premda su se komunisti u “realnom socijalizmu” zakašnjelo priključili modernizaciji na mnogim područjima, ipak su skloni tome da se na svim područjima svrstaju kao “napredni”. No, sustigli su ih dihotomizacijski pritisci: snage inercije, poput staljinista, odavno su u dnevnom jeziku postali “konzervativci” u socijalizmu, premda je u zapadnim anketama većina građana bila sklona svrстатi Sovjetski Savez na krajnju ljevicu, a SAD na desnicu na ljestvici desno-ljevo.

Jean Laponce (1981., 129) je pokazao da dimenzija desno-ljevo ima duboke korijene u kulturnom nasljeđu većine naroda. Od mita o Motu i Baalu božanstvo se većinom prikazuje desno, a njegovi izazivači lijevo. Samo je u Kini ta predpolitička simbolika slabo usmjerena na shemu desno-ljevo. U političkom prostoru lijevo se poistovjećuje sa isticanjem horizontala, jednakošću, socijalnom promjenom i usmjerenošću na budućnost. Desnica se više shvaćala vertikalno, kao nešto što prihvaca socijalne i vjerske hijerarhije i što je usmjereno na kontinuitet i *status quo*. Međunarodne su ankete pokazale nacionalne razlike. U Americi “jednakost” nije tako jako lijevi pojam kao u Europi. Stranačke su elite posvuda sklonije od birača da kontinuum desno-ljevo prihvate kao orientacijski okvir. Vrijednosne promjene i novi društveni pokreti učinili su da orientacija desno-ljevo postane nesigurnija. Etničke i ekološke stranke nije više tako lako vezati uz jednu stranu kao tradicionalne stranke. Postaje li “zeleno” u budućnosti “crveno”, kako se katkad prebrzo prepostavlja, da bi se desnica prikazala “obsoletnom” (Bürklin, 1982., 339)? U dugoj vremenskoj perspektivi novoj ljevici, koja želi zamijeniti stare strukture raspodjele i moći paradigmom o “načinu života”, nije lako pobijediti pomoću semantičkog trika u političkoj stvarnosti. To govori nešto u prilog Laponceova pesimizma: “Ljevica dobiva protiv desnice bitku za bitkom, ali ne i rat”.

Svakako je prerano izvoditi zaključke o prevladanosti opreke desno-ljevo na temelju trenutačnih uspjeha Zelenih u SR Njemačkoj. Paradigma raspodjele pokazuje se žilavom pogotovo u kriznim vremenima, a njezini obrasci sukoba sve više prožimaju i borbu za nove postmaterijalističke vrijednosti.

Kao što pokazuje istraživanje stranaka u mnogim sklopovima – od istraživanja ideoloških razmaka među strankama do utjecaja programatike na politiku koju stranke provode u vlasti – dimenzija desno-ljevo nipošto nije tek jezična igra za neometanje odvijanje političkih sukoba. Razlike među strankama doživljavaju se relevantnima, a pripravnost da se svrsta na ljestvici desno-ljevo u mnogim se europskim zemljama pokazala začudno velikom: 1970-ih godina pripravnost da se svrsta desno i lijevo varirala je od 73 posto

(Belgija) do 93 posto (Njemačka). U 1990-im godinama ta je pripravnost oslabjela.

Ljestvica desno-lijevo otporna je kao orijentacijski okvir u političkom prostoru (Budge, 1976., 248). Kvantitativne studije nisu potvrđile često pretpostavljeni *dealignment* ideologija (Van Deth/Janssen, 1994.). Prema drugim istraživanjima, samo je u Švicarskoj samosvrstavanje u toj shemi, poredbeno gledano, slabo.

Većina se Europljana smješta u centar. Podjela proizvodi idealtipski trokut čiji je vrh, otprilike, u sredini. Tom su modelu najbliže SR Njemačka, Danska i Luksemburg. Ako drugi sukobi superponiraju dimenziju desno-lijevo, podjela više poprima oblik krune s različitim visokim šiljcima, u nekim zemljama i sa stanovitim zaštravanjem u desnom polju (Belgija, Nizozemska, Irska), a u malobrojnima i s blagom koncentracijom u lijevom polju (Francuska, Italija). Samosvrstavanje birača na ljestvici desno-lijevo pokazalo se razmjerno neovisnim o sloju iz kojega potječu ispitanici. Za to su samosmještanje bile mnogo odlučnije učestalost odlaska u crkvu i sindikalne veze. Nekoliko je znakova da se shema desno-lijevo često, doduše na riječima, dovodi u pitanje na razini političkih elita, ali da je u odnosu prema pojedinim područjima politike, koja se mogu svrstati desno ili lijevo, zbog većega stručnog znanja jače internalizirana nego u masi birača (Holmberg, 1974., 380).

U izvaneuropskom kontekstu shema desno-lijevo bila je neupotrebljivija. Prema američkim nalazima, sindikalno organizirani rasisti koji se osjećaju lijevima pokazali su mjestimičnu sklonost da podupru fašistoidnu politiku Ku Klux-klana.

“Image-kartu” na kojoj stranke imaju čvrsto mjesto za većinu birača usložnili su novi pokreti i politička pitanja koja se precjenjuju, poput energetske politike i politike prema okolišu, a koja su – kao nijedno drugo područje, kako se vidi i bez anketa – omogućila najneobičnije saveze u mnogim zemljama.

Budući da su pravi dvostranački sustavi, koji neograničeno potvrđuju dihotomno mišljenje, rijetki, neki su promatrači pomogli sami sebi svođenjem mnoštva gibanja na “latentni dualizam”. Duverger (1976., 262) je interpretirao šest velikih duhovnih obitelji u Četvrtoj Republici kao preklapajuće dualizme. Tijekom razvoja Pete Republike ta se interpretacija činila točnijom nego kad se pojavila 1950-ih godina. Prezidencijalizam Pete Republike u svakom je slučaju potaknuo polarizaciju. Galli (1966.) je vjerovao da je nepotpuni dvostranački sustav otkrio čak i u Italiji 1960-ih godina – trend koji ipak nije nastavljen kroz “historijski kompromis”.

Dugo se činilo da je dvostranački sustav temelj funkcionalnog parlamentarizma. Model je bila Velika Britanija. Mističnost dvostranačkog sustava, koja je još i u njemačkoj raspravi o izbornom pravu za vrijeme Velike koalicije ustupila mjesto empirijskom oprezu, izgubila je mnogo od svoje privlačnosti. Zbroje li se smanjivanje broja birača i opadanje glasovnih udjela dviju najvećih stranaka u sustavu, pokazuje se da dvije hegemonijske stranke dvostranačkog sustava obuhvaćaju tek oko polovice onih s pravom glasa.

Uz trend polarizacije postoji i protutrend stvaranja centra, koji se sve više počinjao boriti pod stranačkim imenima. Toj je tendenciji išlo u prilog i preimenovanje skandinavskih agrarnih stranaka u stranke centra (Švedska 1957., Norveška 1959., Finska 1965.). Čak ni male socijalističke skupine nisu prezale od oznake "centar" (poput danskih Demokrata centra). Vladine stranke, koje su naslijedile južnoeuropske diktature, također preferiraju naziv "centar", kao Udruženje demokratskog centra (EDIK) u Grčkoj, *Centro democrático e social* (CDS) u Portugalu, koji je od 1978. sudjelovao u vladama, te *Union Centro Democrático* (UCD) koji je u Španjolskoj privremeno postao novo okuplјalište desnice. Centar se ne mijenja samo prema subjektivnim zahtjevima pojedinih stranaka koje ga reklamiraju, nego i prema problemima o kojima se spore polovi na shemi desno-ljevo, poglavito u jako fragmentiranim stranačkim sustavima. U Italiji do 1994. centar se očitovao u Demokršćanskoj stranci (DC) u političkim pitanjima, među socijaldemokratima i republikanicima u ekonomskim pitanjima, te među neofašistima i monarhistima u vjerskim pitanjima. Budući da su liberali otpali kao potpora desnici, centar većine mogao je biti čak na desnom kraju Demokršćanske stranke (DC) (Daalder, 1984.).

Ono što se u Trećoj i Četvrtoj Republici u Francuskoj nazivalo "vječnom močvarom centrizma" nipošto se ne može objasniti približavanjem blokova desno-ljevo. To je vrijedilo i za jako fragmentirane stranačke sustave, od Finske do Italije, u kojima su zbog polarizacije stranke centra dobivale nerazmernu važnost u tvorbi koalicija. U doba ideologiziranih masovnih stranaka, ali i u eri narodnih stranaka, centrizam je više bio plod polarizacije između desnice i ljevice: ili pojave ekstremističkih stranaka, ili velike ideološke disertacije između dviju najvažnijih snaga u sustavu, dok je pluralizam još djelovao centrifugalno (usp. Hazan, 1995.). Tek u epohi konsolidiranih narodnih stranaka i, još jače, u eri profesionaliziranih biračkih stranaka nastao je novi, drukčiji centrizam. Sve relevantne stranke počele su se natjecati za široke slojeve namještenika srednjeg staleža. Njihova je identifikacija sa strankama bila slabija nego u preostalih pristaša bivših velikih "taborskih stranaka".

Pojmovi zastarjelog zemljopisa iz vremena ranog parlamentarizma stalno su proglašavani mrtvima. Činilo se da je kraj ideologija poravnao opreku desno-lijevo. Ljevica je češće pozitivno vrednovala svoje "lijevo" samosvrstavanje nego desnica pojam "desno" (Bobbio, 1994., 90). No, i na ljevici je izraz "lijevo" došao na zao glas ako je sugerirao "jednostavnost i prozirnost obiteljskih neodnosa" (Nolte, u: *What's left?*, 1993., 90). Ljevica je morala ideološki preraditi porast kompleksnosti društva s diferencijacijom ekonomije i politike. I desnica je doživjela promjene i prestala je misliti u terminima "organskog totaliteta". Unatoč tim procesima učenja, opstala je orijentacija građana desno-lijevo kao gruba orijentacijska shema na zemljovidu stranačkog zemljopisa. No, preživjele teorije rascjepa odavno su prevladale mišljenje u jednostavnoj dihotomiji "rada" i "kapitala".

Stara je dihotomija izdiferencirana, ponajprije u SAD-u, gdje nikad nije postojao moćan socijalistički pokret. Istraživači stranaka kvantificirali su stranačke ideologije u Americi prema četiri kruga problema: javna-privatna privreda, plan-tržište, stupanj socijalne države i preraspodjela bogatstva (Harmel/Janda, 1982., 29). Samo je treći čimbenik, "stupanj poželjne socijalne državnosti", ostao relevantnim i u eri biračkih stranaka. Osnovica čisto materijalnih ciljeva pokazala se klasifikacijski preuskom. Otkrivene su postmaterijalističke vrijednosti, a tipologije su postale dvodimenzionalne. Tom promjenom analitičkih instrumenata umnogome se prebrzo prepostavilo da ekološki rascjep ne ovisi o dimenziji desno-lijevo (Finger/Hug, 1992.). No, ta postavka nije bila točna za Švicarsku, sve dok su Zeleni koristili svoje razlike desno-lijevo kako bi spriječili izgradnju jedinstvene Stranke zelenih. Čak je i u Njemačkoj takva stranka nastala tek onda kada su iz stranke izdvojena različita desna krila.

Dok u konsolidiranim demokracijama opreka desno-lijevo još uvijek ima veliko značenje, u postkomunističkim sustavima mnogo se teže oblikovala orijentacija birača na takvoj osi. Već u doba realnog socijalizma nemanipulirana ljevica osporavala je komunistima na vlasti počasni naslov "lijevo". U najboljem slučaju zajedljiva je presuda glasila: "Oni nisu lijevo, oni nisu desno, oni su na Istoku" (Jules Monnerot). Na kraju komunističkih režima postkomunisti su, sa svojom nostalgijom prema starom režimu, bili pravi konzervativci, ako se nisu socijaldemokratizirali. Istodobno su pokušavali urasti u lijevu poziciju demokratskoga stranačkog krajobraza. Klasni sukob kao dvo-polna shema, od koje su polazili svi komunisti, nije se mogao bezostatno prenijeti na natjecanje demokratskih forumskih stranaka protiv komunista. Menadžerskim privatizacijama postkomunistička je nomenklatura – a ne eksponenti mirnih revolucija svijeća – uvelike postala posjednik sredstava za proizvodnju. U tom je stanju stari dualizam prije glasio "populizam nasuprot tržišnom liberalizmu". On se proširio do tropolne strukture. Tržišni su liberali bili kozmopolitski i liberalni, ali u ekonomiji nisu uvijek bili zapadno-demon-

kratski. Stoga je Kitschelt (1995., 466) razlikovao "desne" i "lijeve" libertance, koji su se suprotstavljali kulturnim tradicionalistima.

Što su se stranački sustavi više učvršćivali u fazi konsolidacije, to su se svojim kulturnim, etničkim i vjersko-sekularnim rascjepima više uvrštavali u zapadnu shemu desno-lijevo. I za Zapadnom Europom bio je takav razvoj. "Kršćansko-konzervativno" značilo je potkraj 20. stoljeća "konzervativno". Kad su te skupine nastale i proizvele snažne teoretičare, kao što su Lamennais, Ketteler ili Viktor Aimée Huber, one su bile konzervativne samo na vjerskom području, a u svim ostalim društvenim pitanjima prilično napredne. Sustavi koji su se početno činili sličnima, kao stranački krajobraz u Češkoj i Slovačkoj, različito su se razvili upravo u pogledu dimenzije desno-lijevo. Česi su se uvrstili u tu shemu. Slovačke stranke kružile su oko polova kao što su nacionalizam i demokracija (Krause, 2000.). Ta bi razlika mogla pomoći da se objasni viši stupanj konsolidiranosti Češke.

2. Promjene važnosti među stranačkim obiteljima

Ideologije i programi stranaka nastali su iz historijskih socijalnih sukoba. Ti su sukobi povremeno gubili svoju staru funkciju – kao što je rascjep grad-selo ili vjersko-laičko – ali su opstale stranke koje su nekoć nastupale pod jednom svjetonazorskom etiketom. Samo su agrarne stranke preimenovale tu etiketu zbog otvaranja svoji stranaka, primjerice *Venstre* (lijeve) stranke. Kršćansko-demokratske i kršćansko-socijalne stranke nisu se, po pravilu, odrekle velikog "K" u svojem stranačkom imenu, koliko god im se to preporučivalo i iznutra i izvana.

Stein Rokkan (1970.) prvi je pomaknuo u središte istraživanja stranaka klasifikaciju historijskih crta sukoba. I bez preuzimanja njegova shematiziranja Parsonsove AGIL- sheme i težnje da se sve stranačke podjele svedu na te radnici protiv građanskog društva), mogu se pronaći neke podjele geneze ujedno su upotrebljive za većinu zapadnih demokracija, a stranačkih sustava koje su upotrebljive i kao tipologija "ideoloških obitelji" stranaka.

Shema diferencijacije stranaka

1. *Liberalizam* protiv starog režima
2. *Konzervativci*

Francuska: Liberali, *doctrinaires* protiv ultrarojalista (1814.-1830.)

Španjolska: (1808.-1812.) liberali protiv "conservadores"

Njemačka: Liberali protiv pristaša monarhističkog načela (1815.-1848.)

3. Radničke stranke protiv građanskog sustava (od, otprilike, 1848.)
Lijeve socijalističke stranke (od 1916.)
4. Agrarne stranke protiv industrijskog sustava
Skandinavija, Istočna Europa
5. Regionalne stranke protiv centralističkog sustava
Velika Britanija (Irci)
Njemačka (Bavarska stranka, *Welfenparte*, Alzašani, Poljaci)
Austrija
6. Kršćanske stranke protiv laičkog sustava
Belgija (od 1864.)
Njemačka (Centar od 1871.)
Italija (*Popolari* od 1919.)
7. Komunističke stranke protiv "socijaldemokratizma" (od 1916./1917.)
Proturevizionističke stranke protiv "realnog socijalizma"
8. Fašističke stranke protiv demokratskih sustava
Italija (od 1919.)
Njemačka (od 1923.)
Neofašisti: Italija (MSI); Njemačka (DRP-SRP- NPD)
9. Desni populizam protiv birokratskog sustava države blagostanja
Francuska (pužadizam)
Danska (Stranka napretka, Narodna stranka, DVP)
Nizozemska (Seljačka stranka)
Njemačka (Republikanci)
Austrija (Slobodarska stranka/FPÖ)
Italija (*Lega Nord*)
10. Ekološki pokret protiv društva rasta

Ta shema, nastala na teorijama razvoja s njihovom klasifikacijom velikih sukoba, omogućuje da se prepostavi i desetostranački sustav u svim zemljama, ako su se tamo gdje su se pojavili ti sukobi razvile odgovarajuće stranke i održale se desetljećima. U stvari, ni u jednoj zemlji nema stranačkog sustava koji obuhvaća svih deset skupina, osim ako se ne računaju i fašističke i populistične miniskupine u zemlji. Finska bi, svakako, bila najbliža metežu desetostranačkog sustava. U stranačkom sustavu koji je po fragmentiranosti drugi u Europi, onome u Italiji, nema agrarnih stranaka na razini relevantnih organizacija.

Politički sustavi reduciraju kompleksnost nastalih sukoba s različitom djelotvornošću. U mnogim zemljama uopće se nisu pojavile nove stranke koje su se mogle probiti. Sa svojim slabo organiziranim strankama, koje su slabo razvile programe, poglavito su se SAD pokazale neizmjerno sposobnima za absorpciju. Američka povijest jest groblje trećih stranaka. Samo su rijetke, poput populista, imale prolazan uspjeh kao *flash parties*.³⁶

Čini se da se u Europi potvrdila postavka Lipseta i Rokkana o zamrzavaju stranačkih sustava. Potkraj 1960-ih godina degolisti su bili jedina nova, donekle važna skupina. I oni su se pojavili kao zakašnjelo ispunjenje mogućnosti koje su propuštene 1945. Kao jako personalizirana skupina, degolisti su bili atipični za europske stranačke sustave. Samo su stranke ekstremističkog karaktera prolazno pokretale europske stranačke sustave. Lijeve ekstremističke stranke uvelike su ostale studentske stranke, koje su dobivale manje od jedan ili dva posto glasova. Uspješnije su bile desne ekstremističke stranke (Talijanski društveni pokret/MSI) ili populistične stranke desnog prosvjeda (pužadizam, Glistrupova Stranka napretka).

Shema o deset stranaka objašnjava na podlozi kojih su socijalnih sukoba nastale određene stranke. Teži je suprotni pokus. Rijetko se postavlja pitanje zašto nije nastala odgovarajuća stranka, unatoč tome što postoje neki sukobi iz sheme o deset stranaka. Najstarije pitanje te vrste jest zašto u SAD-u nije bilo relevantne socijalističke stranke. Zašto u Njemačkoj nije nastala nova Neovisna socijaldemokratska stranka (USPD), premda se izvanparlamentarna opozicija privremeno činila jakom i organizacijski sposobnom? Zašto na područjima gotovo asimiliranih naroda, kao što su Baski i Škoti, nastaju značajne regionalne stranke, dok se regionalna stranka ne razvija tamo gdje mnogi objektivni pokazatelji govore o postojanju etničke posebnosti (kao u Alzasu)?

Pomoćna institucionalna objašnjenja, poput izbornog prava, jedva da pomazu u traganju za odgovorom na ta pitanja. Razmjerni sustavi olakšavaju cijepanje stranaka, ali su u Velikoj Britaniji etničke stranke nastale unatoč zapreci izbora relativnom većinom. Federalizam je jedan – ali ne i dostatan – uvjet. Sudjelovanje u regionalnim izborima može olakšati nastanak novih malih stranaka (SR Njemačka, Indija, Kanada). No, mnogi federalistički sustavi nisu doživjeli umnožavanje stranaka (SAD, Australija, Austrija). Nove stranke najteže nastaju tamo gdje:

1. *identifikacija* s postojećim strankama jest razmjerno visoka;
2. *traumatična iskustva* mobiliziraju jake obrambene snage protiv cijepanja stranaka, koje se promatra kao uzrok propasti prijašnjega demokratskog sustava (SR Njemačka, Španjolska);

³⁶ Stranke koje brzo nastanu i nestanu (prim. prev.).

3. visoka je *organizacijska povezanost stranaka i interesnih skupina*, tako da su postojeće stranke zaštićene već u predpolju (Švedska, Austrija, SR Njemačka, Švicarska). Taj je čimbenik povremeno zakazivao u jako segmentiranom sustavu, kao u Nizozemskoj.

Neuspjeh novih stranaka uvjetuju, naposljetu, čimbenici koji se nalaze u samim novim tvorevinama:

1. *Preširoke ili preuske predodžbe o integraciji.* Prve su se često pojavljivale u dobu u kojem su se stranke teško razvijale iznad klasnih crta (uz iznimku kršćanskih stranaka). Klasičan primjer iluzornih predodžbi o ciljnim skupinama bilo je Nacionalno-socijalno udruženje Friedricha Naumanna (1896.-1903.). "Cjeloviti proletersko-građanski liberalizam", koji je uključivao i hipertrofirani nacionalizam, naposljetu nije naišao na odjek ni u građanstvu ni u radništvu. Preuska predodžba o integraciji ometa, pak, mnoge neomarksističke stranke s njihovim proleterskim kultom, koji većinom celebriraju građanski intelektualci, a koje u svojem dogmatizmu unaprijed programiraju sektaštvo i beskrajna cijepanja.

2. Nedostatak *mobilizirajućih vodećih ličnosti.* Nakon početne faze one se katkad vraćaju starom taboru, kao Rocard iz PSU-a u Socijalističku stranku (PS) i George Wallace u Demokratsku stranku (DP).

3. Nedostatak *organizacijske infrastrukture.* Organizacijski potencijal općenito je bio najmanji u liberalnim strankama centra koje su se često cijepale. Tamo gdje su se skupine odcijepile, kao ministarsko krilo Slobodarske demokratske stranke (FDP) u krizi koalicije s Kršćansko-demokratskom unijom (CDU) 1956.-1957., nova tvorevina (FVP) bila je mrtvorodenče zbog nedostatka miraza. U lijeve socijalističke frakcije socijalističkih stranaka (USPD u Njemačkoj, PSU u Francuskoj) ili komunističkih partija (SF u Danskoj 1959.) ušli su dužnosnici s borbenim iskustvom, što djelomice objasnjava uspjeh tih stranaka, osobito Socijalističke narodne stranke pod Akseлом Larsenom. Fanatični novoutemeljitelji na ljevici vjerovali su da će organizacijske nedostatke nadoknaditi mobilizacijom svojih malobrojnih članova "točno u sat". Ni "organizacija" – fetiš svih lijevih sekti – nije pak dostatan uvjet. Degolisti jedva da su imali organizaciju (usp. pogl. 3.2), a ipak im je uspjelo brzo prodrijeti u strukture vlasti i mobilizirati novac *ad hoc*. PSU u Francuskoj imala je dobre veze sa sindikatom CFDT, a ipak im nije bio sudjen trajni uspjeh. Pretjerana mobilizacija malih skupina aktivista upravo je u lijevim studentskim strankama uvijek potrajala samo jednu generaciju studenata. Već druga generacija nije se više mogla socijalizirati u tom obliku. Mogu se nabrojiti čimbenici koji ometaju ili pogoduju novim strankama u postojećim sukobima, ali se ne mogu poopćiti za sve zapadne demokracije.

Pojam "stranačke obitelji" pogrešno sugerira mirnu genezu. Obiteljski prizvuk riječi prikriva činjenicu da su stranačke obitelji proizašle iz žestokih socijalnih sukoba. Tipologija rascjepa Steina Rokkana (1970., 122 i d.) postala je mjerodavnom za kasnije klasifikacije (Seiler, 1980.; Von Beyme, 1984.). Rokkan je gledao rascjepe kao plod triju revolucija u procesu tvorbe nacije: reformacije kao vjerske revolucije, demokratske revolucije 1789. kao političke revolucije i "industrijske revolucije". U toj su shemi nastala četiri rascjepa: centar-periferija, država-crkvica, selo-industrija i sukob između rada i kapitala. Samo je četvrta crta rascjepa postojala u svim zemljama. Ostala tri sukoba bila su snažno vezana uz nacionalne tradicije. Periferijske stranke nastale su u mnogim zemljama, vjerske i agrarne stranke samo u nekoliko zemalja, pri čemu su potonje bile koncentrirane u Skandinaviji i Istočnoj Europi. Vjerske su stranke nastale kako u zemljama s različitim velikim konfesijskimima, od Švicarske do Nizozemske, tako i iz opreke između laičkog društva i fundamentalističkog kršćanstva, prije svega u Skandinaviji. Samo su malobrojne zemlje, poput Velike Britanije, mogle privremeno integrirati sve sukobe u dualizam dviju velikih stranaka koje se smjenjuju na vlasti, čemu je pogodovalo i polarizirajuće izborni pravo. Objasnjenje tog fenomena pomoću "Duvergerova zakona", utemeljena na izbornom pravu relativne većine, ipak je previše jednostavno. Rokkan je bitno diferenciranije obradio kontinentalne sustave s razmernim izbornim pravom. Njegovo tumačenje fragmentiranja na mnogo rascjepa počivalo je na nesretnom poklapanju uvođenja razmernoga izbornog prava s trenutkom u kojem stariji društveni sukobi još nisu bili "odrađeni" i integrirani. Postavka o rascjepima pošla je od toga da je svugdje bilo ideoloških ponuda da se osnuju stranke. Kasnije je dopunjena "postavkom o poduzetnicima", koja je imala istaknuto ulogu, ponajprije, u istraživanju novih društvenih pokreta (usp. pogl. 1.2). Rascjep se mogao pretvoriti u stranačku podjelu samo tamo gdje su u nekome konfliktnom stanju bili na raspolaganju poduzetnici i resursi.

Poduzetnici su, dakako, bili upućeni na ideološku ponudu kako bi neki sukob zaostrili do mobiliziranja masa. Te ponude nipošto nisu bile teorijski ravnomjerno raspodijeljene, što se moglo objasniti samo duhovno-povijesnim tradicijama dotičnih zemalja.

- *Anarhizam* je bio jak na perifernim područjima Europe, kao u Rusiji, Španjolskoj ili južnoj Italiji.
- *Kršćansko-demokratska ideja* nastala je u zemljama koje su bile vjerski homogene (kao Belgija) iz suparništva prema laicizmu liberalne države. To važi i za Kraljevinu Italiju. Kršćansko-socijalna misao često je, pak, nastajala u konfesionalno mješovitim zemljama, poput Njemačke, Švicarske ili Nizozemske.

- Radikalizam kao lijevo-liberalna varijanta liberalizma bio je jači u romanskim zemljama s tradicijama građansko-revolucionarnih pokreta nego u sjevernoj Europi.

Socijalni uvjeti i stupanj otpornosti etabliranih vladavinskih skupina kao intervenirajuće varijable pridonijeli su tome da se objasni zašto se neka ideološka ponuda, koju su prihvatili "politički poduzetnici", pretvorila u stranačke strukture ili zašto se to nije dogodilo.

Od Burkea do Maxa Webera stranke su definirane stupovima "ideologije" i "organizacije". Neke su klasifikacije počinjale od organizacije, ali je većina u središte gurala svjetonazor. Oscilirao je broj svjetonazorskih stranačkih obitelji. Kod Van Detha i Janssena (1994., 95) bilo ih je sedam, kod Seilera osam, a kod ovoga autora (1984.) deset. Analiza programa na početku se odnosila prema stranačkim obiteljima previše monolitno. Kasnije su u analizu svjetonazorske programatike uvučeni konkurenčni odnosi na prostoru političkog natjecanja.

Tipologija stranačkih obitelji ili "*familles spirituelles*" temelji se na tri kriterija:

- genezi iz društvenih sukoba,
- pripadnosti stranaka nadnacionalnim stranačkim federacijama,
- *policy*-orientaciji stranaka.

Treći kriterij iziskuje najveći empirijski kvantifikacijski trošak, a drugi je kriterij najlakše primjeniti. Prednost drugog pristupa jest u tome što su stranke same odredile svoju pripadnost i pritom naišle na priznanje federalnih "sestrinskih stranaka". Dok svjetske federacije često postupaju velikodušno pri tom priznavanju, jer članstvo nije relevantno za vlast, primanje neke stranke u frakcije Europskog parlamenta jest politički značajno, jer se frakcijska snaga pretvara i u politički utjecaj (Hix/Lord, 1997.). Ni taj jednostavni kriterij nije tako jasan kako se čini. Stranke poput Austrijske narodne stranke (ÖVP), ovisno o razini, čas se svrstavaju kao "kršćansko-demokratske", a čas kao "konzervativne". Imena često zavaravaju. Iza Portugalske socijaldemokratske stranke (PSD) skriva se vrlo konzervativna grupacija. Stranke su povremeno mijenjale i tabore, kao *Lega Nord* u Italiji, koja je nakon nestanka koalicije duginih boja 1994. našla utočište kod euroliberala. Neka mini stranka, poput danskih Demokrata centra (CD), uzastopce je gostovala kod konzervativaca i socijaldemokrata (Jacobs, 1989., 531; Mair/Mudde, 1998., 217). Regionalisti Europskoga slobodnog saveza, koji su su 1994. pojavili samostalno, fuzionirali su se 1999. sa Zelenima. Nadnacionalna suradnja stranačkih obitelji različita je intenziteta. Samo su Zeleni, koji na početku nisu imali frakciju, izgradili strukture transnacionalne suradnje u Europskom

parlamentu i bez organizacijske pomoći "Zelene internationale" (Dietz, 1997., 2000.). Nove se grupacije teško konstituiraju kao organizirana stranačka obitelj, jer su velike ideološke razlike među strankama u nacionalnim državama. No, tako je bilo i s nekoć najbolje organiziranom grupacijom u Socijalističkoj internacionali, jer su se anarhistička i sindikalistička krila radničkih stranaka iz romanskih zemalja i laburistička tradicija Velike Britanije teško svrstavali uz etatistički orijentiranu socijaldemokraciju koja vlada u zemljama njemačkog jezika. Unatoč tim integracijskim teškoćama, oblikovane su trajne institucije za koordinaciju, čiju su važnost još pojačale globalizacija i europeizacija.

Tablica 3.1: Frakcije u Europskom parlamentu 1990-ih godina

Stranka	1999.	1994.
Europska narodna stranka/Europski demokrati (ENS) - kršćanski demokrati/konzervativci	233	181
Socijaldemokratska stranka Europe (SSE) – socijaldemokrati	180	215
Liberalna i Demokratska stranka Europe (LDSE) – liberali	50	44
Zeleni – zeleni	48	28
Europski slobodni savez (ESS) – regionalisti	-	19*
Udružena europska ljevica/Nordijska zelena ljevica (UELJ) - socijalisti/komunisti	42	34
Unija za Europu nacija (UEN) – nacionalisti/konzervativci	30	54**
Europa demokrata i razlika (EDR) – protueuropejci	16	20***
Izvan frakcija	27	31

Primjedbe: *Europski radikalni savez/ **Unija za Europu/ ***Neovisni za Europu nacija

Najzaokruženiju sliku među frakcijama u Europskom parlamentu pružaju socijaldemokrati. Samo su u toj frakciji odnosi snaga nacionalnih stranaka približno ekvivalentni i variraju od, oko, 18 posto (Finska) do gotovo 33 posto (PASOK), koliko su stranke dobile u europskim izborima. Kršćanski demokrati organizirani su kao Europska narodna stranka. Ta je frakcija nešto nehomogenija, jer su zastupljene i neke konzervativne skupine, kao Švedani, Berlusconijeva *Forza Italia* i pogrešno imenovana Socijaldemokratska stranka Portugala (PSD), te Francuski savez za demokraciju (UDF) koji je prvotno slovio kao liberalan. Nakon sloma staroga stranačkog sustava u Italiji je bilo osam skupina koje su tražile primanje i frakciju u Strasbourg: od ostataka kršćanskih demokrata (PPI: 4.3 posto) do stranke umirovljenika (0.7 posto). Ali, iz tog udruživanja nije proizašao homogenizirajući povratni utjecaj na nacionalni stranački sustav u Italiji. Frakcija "Neovisni za Europu na-

cija” (NEN) nastala je kombinacijom degolista (Savez za demokraciju/RPR) i irske *Fianna Fáil*. U toj bi se frakciji teško mogli zamisliti preimenovani talijanski neofašisti (*Aleanza Nazionale*/AN). Pored toga, Europski parlament je priuštio sebi i frakciju “Europa demokrata i razlika” (EDR), koja je dosad imala slab kontinuitet i bila je predstavljena tek uvjetno. Kruti desni ekstremisti, od Flamanskog bloka i francuskog *Front National* do austrijske Slobodarske stranke (FPÖ), prvotno su bili osuđeni na “nefrakcijnost”.

Kako je anglosaksonskim zemljama bila strana kontinentalna ideološka revnost u stvaranju stalno novih stranačkih programa, istraživanje se oduvijek usredotočivalo na podloge izbornih borbi i *party manifestos*. Toj je istraživačkoj grani posao olakšavala okolnost što su dokumenti bili jače *policy*-orientirani i što su bili podobniji za kvantitativnu usporedbu od opširnih rasprava o temeljnim vrijednostima srednjoročnih stranačkih programa. *Policy*-pristup mogao bi se i pojačati kad bi političke pozicije stranaka prosuđivali stručnjaci (Laver/Hunt, 1992.; Ware, 1996., 27 i d.). Daljnje kompariranje bilo je uključivanje legislativnog ponašanja stranaka koje omogućuje usporedbu samoprikazivanja i stvarnog ponašanja. Nedostatak tog pristupa bio je u tome što su *policy*-iskazi u podlogama za izborne borbe bili teško usporedivi, jer određeni pojmovi (kao što su država blagostanja, zajedničko dobro itd.) ne znače isto u različitim kulturama. Kvantitativni podaci stoga su prikladniji za usporedbu kulturnih skupina zemalja (*families of nations*) nego za usporedbu ideoloških obitelji stranaka (*party families*).

Prednost analize podloga za izborne borbe jest u usporedbi duljih razdoblja sa žarištem na *policy*-težištima što su ih odabrale same stranke. Starije usporedbe ideologija naginjale su protezanju izvornih pozicija u sadašnjost, premda su se one promjenama stavova i interpretacija odavno pretvorile u čisto simboličnu politiku. Ta kvantitativna grana istraživanja, koja je stvorila važna djela (Robertson, 1976.; Budge i dr., 1987.; Budge/Keman, 1990.; Laver/Budge, 1992.; Klingemann i dr. 1994.), platila je sliku o srednjoročnoj stabilnosti, koja je otkrivena u stalnoj promjeni stranačkih manifesta, nedostatnim osvjetljavanjem promjene u pojedinim strankama. Tim je studijama kumovala Downsova postavka o natjecanju. Ona je isticala konkurenčijsko stanje i insceniranje programske točake koje je rezultiralo odatle, a zapostavljala dogmatske jezgre programske točake koje su naslijedene iz povijesti neke stranke i od kojih se ona nerado odvajala.

Transformacija u biračke stranke prevladala je stare ideološke etikete, poglavito na ljevici. “Eurokomunizam” je bio samo zbumujući izraz, koji je ostao *intermezzo* u povijesti transformacije stranaka. Sljedeća etiketa koja će ubrzo biti prevladana vjerojatno će biti “postkomunistički”. Na desnici se nakon 1945. uglavnom govorilo o “neofašističkim” strankama. I bilo ih je do potkraj 1950-ih godina, ali se u eri narodnih stranaka pojavio novi tip, koji se

danas uglavnom razdvaja od fašističkih skupina kao desnopopulistični (Von Beyme, 1984., 1988.; Betz, 1994.). Socijalističke i socijaldemokratske stranke višestruko su se razdvojile u dobu narodnih stranaka. Socijalistička stranka u Italiji (PS) na početku se ponašala radikalnije od Komunističke partije (PCI). Stranka je propala, ali tamo gdje su se održali pandani, danas se bez teškoća mogu uknjižiti u "socijaldemoraciju". Tajna čežnja za ljevijom Neovisnom socijaldemokratskom strankom Njemačke (USPD) nasuprot ukroćenoj Socijaldemokratskoj stranci (SDP) svedena je, uz iznimku Danske, na manja stranačka krila i frakcije. Čak su se i postkomunisti potpuno integrirali, kao Socijalistička stranka Italije (PSI) kao organizacija-nasljednica Komunističke partije Italije (PCI). Takva pomicanja nomenklature u stranačkoj obitelji pojednostavila su sliku istraživanih skupina.

*Party-manifesto-approach*³⁷ bio je povezan s prednošću pojednostavljenja stranačkog meteža. Povremeno se ograničavao na temeljne *policies*, kao što su privredna i socijalna politika (Hetz, 1998.). U tom se pristupu izgubio smisao razlikovanja koje se objašnjavalo iz geneze kršćanskih demokrata i konzervativaca, osim ako nisu konkurirali jedni drugima kao u nekim skandinavskim zemljama. U nekim je zemljama izvorna kršćansko-socijalna stranka preuzeila ulogu konzervativaca. Postojani kršćanski programi jedva su se razlikovali od svjetonazora mnogih konzervativnih stranaka. Neke su klasifikacije (Seiler, 1980.) rano saželete "građanske stranke". No, problem je bio u tome što su se u privrednim pitanjima liberali umnogome definirali kao "ljevi", prema duhovitoj Herriotovoj opasci o francuskim radikalima: "Srce ljevo, novčanik desno". Programski orientirani pristup ima još jednu prednost: on sve manje mjeri samo programske izjave o namjerama, a sve više utjecaj programâ na politiku stranaka na vlasti.

Nadišavši opisnu obradu stranačkih obitelji, eksplanatorno istraživanje stranaka tragalo je za uzročnim razlozima promjena u važnosti među stranačkim obiteljima. Najjednostavnije objašnjenje jest tumačenje pomaka iz promjene socijalne strukture birača. No, ono se pokazalo umnogome prejednostavnim kad je trebalo objasniti zašto su se neke agrarne i radničke stranke dobro održale unatoč opadanju ratara i radnika. Objašnjenje je pronađeno u njihovu utjecaju na politiku vlade i djelatnost države, premda je ta veza vodila ka previše slabim korelacijama (Hetz, 1998., 94).

1. Najstarija stranačka obitelj, *liberali*, igrala je, uz konzervativce, vodeću ulogu u 19. stoljeću. Poraz je uslijedio tek nakon Prvoga svjetskog rata kad je biračko pravo postalo opće, a socijalisti i socijaldemokrati zaposjeli ljevi pol kao vodeća snaga, potpisnuvši liberale u građanski centar. U Velikoj Britaniji i Francuskoj probili su se opet tek 1930-ih godina. Razmjerno se

³⁷ Pristup koji se temelji na izučavanju stranačkih programa/manifesta (prim. prev.).

dobro držala i stranka *Venstre* u Danskoj. Oznaka *venstre* (lijevo) ukazivala je na historijsko mjesto, koje je već bilo potkopano. Najstabilniji su bili liberali³⁸ u Švicarskoj koji su dugo važili naprsto kao nosiva državna stranka.

Nakon Drugoga svjetskog rata uslijedio je ponovni uspon liberala u zemljama Beneluksa i Skandinaviji. Nazadovanje je bilo eklatantno samo u Švedskoj (1998.: 3.7 posto). Savez za demokraciju u Francuskoj (UDF) držao se najbolje kad ne bi ulazio u izborne saveze s degolistima. U Velikoj Britaniji do ponovnog je uspona došlo savezom sa socijaldemokratima, koji su se odcijepili od Laburističke stranke. I bez tog saveza liberali su 1992. došli do 17.8., a 1997. do 16.8 posto glasova. U Njemačkoj je Slobodarska demokratska stranka (FDP) rijetko (1949., 1980., 1990.) prelazila 10 posto. Zbog konkurenциje Zelenih za glasove nekadašnjih lijevih liberala, 1990-ih godina uslijedio je pad koji je doveo do toga da se Slobodarska demokratska stranka (FDP) u većini pokrajina spotakne o petpostotnu prepreku. U Italiji su konzervativno uvjereni liberali (PLI) i republikanci ostali dvije odvojene stranke, koje su oscilirale između dva i četiri posto. Njihov potpuni nestanak zbog uvedbe većinskoga izbornog prava izazvao je zabrinutost i kod ljevičara poput Norberta Bobbija, jer su te dvije grupacije nekoć nosile *Risorgimento*. Oni su nestali u velikom *realignmentu* između 1992. i 1994. U Austriji je Slobodarska stranka (FPÖ) doživjela silni uspon tek kad se pomaknula udesno (1990.: 16.6 posto, 1994.: 22.5 posto, prosinac 1995.: 21.9 posto, 1999.: 26.9 posto) i bila isključena iz liberalnog tabora. Kad je populistični SVP polovicom 1990-ih godina izašao iz maglenog kruga stranke koja je dobivala najviše 12 posto glasova, liberali su se držali bolje od triju ostalih etabliranih stranaka proporcionalne vlade.

U novim demokracijama Južne i Istočne Europe liberali nisu igrali važnu ulogu u sustavu. U Istočnoj Europi nije bilo srednjih slojeva koji bi nosili liberalnu snagu. Najjača liberalna snaga nije slučajno nastala u Mađarskoj, gdje je privatna privreda uznapredovala već u kasnom socijalizmu.

2. Konzervativne stranke nastale su nakon francuske revolucije kao protuteža protuaristokratskom, građanskom i laičkom liberalizmu. Dominantne su bile tamo gdje su se suprotstavljale liberalnoj, a kasnije i socijalističkoj stranci. Prestale su biti važne u zemljama u kojima su ulogu konzervativaca preuzele kršćansko-demokratske stranke, ne rastjeravši pritom liberalna centristička krila, kao u Njemačkoj i Italiji. U uvjetima ograničenoga biračkog prava u 19. stoljeću konzervativci su bili jaki u Velikoj Britaniji, Norveškoj i Švedskoj. U Skandinaviji se građanski tabor rascijepio na konzervativce, liberalne i neku treću stranku, najčešće agrarne stranke, koje su na početku nastupale radikalno, a tek su kasnije privukle konzervativnije slojeve birača. U

³⁸ Izv. Freisinnige, od Freisinnige Demokratische Partei (prim. prev.).

Kanadi su konzervativci dodatkom "napredni" izumili kvadraturu kruga, te su se smjenjivali na vlasti s liberalima. Tek su jake treće stranke i regionalne grupacije potkopale prevlast konzervativaca. U Novom Zelandu konzervativci su se nazvali *National Party* i, prema britanskom obrascu, konkurirali su liberalima. Razmjerni izbori, koji su uvedeni izbornom reformom 1993. i koji su nalik na njemački sustav, desetkovali su oba tabora (1987. bilo je 48:44 posto u korist laburista, a 1996. samo još 33.8:28.2 posto u prilog *National Party*). Konzervativne stranke doživjele su gubitke tamo gdje se desni centar istrošio, a populisti i statusne skupine, od "Stranke vozača automobila" u Švicarskoj do stranaka umirovljenika koje se sve češće pojavljuju (Nizozemska 1994.: 4.5 posto, Norveška 1993.: 1.1 posto), oslabile su desni tabor.

3. Začuđujuća je bila stabilnost *agrarnih stranaka* u industrijaliziranim društvima. Uspijevale su tamo gdje su spretno prihvatile nove programske točke, poput ekologije.

4. *Regionalne stranke* su i liberalni i marksistički teoretičari modernizacije prerano položili na samrtni odar. Reetnizacija i regionalizacija u mnogim su zemljama uzrokovale njihovu renesansu. U Belgiji se čak raspao cijeli stranački sustav na etničke grane jedne stranačke obitelji koje su djelovale odvojeno. Homogenizacijom smanjenog područja države regionalizam u Njemačkoj nije preživio, kao što je nekoć komplikirao politiku u Carevini, od Poljaka i Danaca do Alzašana. Kršćansko-socijalna unija (CSU) je opstala, jer je rijetko prijetila zarđalim mačem odvajanja od Kršćansko-demokratske unije (CDU), ali nikad ga nije skinula sa zida. Čak je i u Njemačkoj ponovni uzlet doživjela jedina važna etnička nenjemačka skupina u Biračkom savezu Južne Šleske (Schleswig-Holstein 2000.: 4.1 posto). U zapadnoj Europi najjače je regionaliziran stranački sustav Španjolske. U regionalnim izborima *Convergencia i Union* (CiU) u Katalunji dosezala je i 40.8 posto, Baskijska nacionalistička stranka (PNV) 16.3 posto, a još dvije baskijske stranke i BNG u Galiciji 24.7 posto. One su čak i na središnjoj razini povremeno (1993.-2000.) igrale ulogu jezičca na vagi, kao i turska skupina u Bugarskoj.

Procesi europeizacije i regionalizacije čine se međusobno suprotstavljenima, a ipak zajedno djeluju kao komunikacijske cjevčice. Pod krilaticom "Europa regija" regionalne su se stranke, mimo nacionalnih država, domogle predstavništva u središnjim institucijama Europske unije i pokrenule višestruko učinkovit teritorijalni lobizam. Administrativno prepletanje politike u zajedničkoj igri s regionalnim strankama služi kao poluga za iskorištanje Europske unije od strane regija, s jedne, ali i usaćivanje europske svijesti i u marginalnim regijama, s druge strane.

5. *Kršćansko-demokratske stranke* nastale su u 19. stoljeću u mješovitim konfesionalnim zemljama, poput Njemačke, Nizozemske ili Švicarske, kao protuteža protestantskom liberalizmu. U uvelike homogenim katoličkim zem-

Ijama, poput Belgije i Luksemburga, djelovale su kao protusnaga razvoju laičke države. Nakon Drugoga svjetskog rata ojačale su i u drugim zemljama, kao u Francuskoj (MRP u Četvrtoj Republici). U Italiji je *Democrazia Cristiana* bila do 1992. gotovo hegemonijska stranka. Nasuprot nekim prognozama, kršćanska demokracija nije nastala u procesu demokratizacije u Španjolskoj. Episkopat nije poticao tvorbu takve stranke. Od Lamennaisova radikalizma odnos crkve i kršćanskih demokrata nikad nije bio nepomučen. U Italiji se *Poplari* probio tek 1991., kad je Vatikan odustao od strategije bojkota laičke kraljevine. Skupina pod Sturzom u prvom je pokušaju dobila 20 posto. No, uspjeh se pokazao prekasnim da bude bedem protiv dolazećeg fašizma. Nakon propasti stare Demokršćanske stranke (DC) jedan dio razbijenih ostataka kršćanske demokracije opet je nastupio pod historijskim imenom.

Nakon Drugoga svjetskog rata kršćansko-demokratske stranke bile su, uz socijaldemokrate, snage koje su nosile obnovu. Kasnije su postale pokretačka snaga europske integracije. Tamo gdje su se očitovalе konfesionalne podjele na protestantske i katoličke stranke, kao u Nizozemskoj, jedinstvena kršćansko-demokratska stranka nastala je kasno. Kršćansko-demokratski apel (CDA), koji su stvorili KVP, ARP i CHU, dobio je 1977. 31.9 posto, otprilike onaj broj glasova koji su dotad dobivale tri odvojene stranke, što u povijesti fuzije stranaka nije razumljivo samo po sebi. Zbog daljnje fragmentacije stranaka u građanskem taboru, 1990-ih godina došlo je do pada od 36 posto (1986.) na, oko, 18 posto (1998.). To cijepanje imalo je pandan u Italiji i Danskoj. Nov je bio probor fundamentalističkih protestantskih stranaka u Norveškoj i Švedskoj, a u manjoj mjeri u Danskoj i Finskoj. Kriza kršćanskih demokrata u nekim zemljama povezivala se s novim usponom socijaldemokrata 1990-ih godina. No, kriza je ugrozila njihovu opstojnost samo u Italiji. U Njemačkoj je otkrivanje "Kohlova sustava" zadalo teške protuudarce Kršćansko-demokratskoj uniji (CDU), ali opstanak stranke nije bio ugrožen kolikogod joj mediji crtali po zidu propast talijanskih kršćanskih demokrata. Za poraz je proglašeno odgovornim slabljenje povezanosti s crkvom. No, gdje god kršćanski demokrati nisu imali značajnu konkureniju konzervativnih ili populističnih stranaka, gubitak se nadoknadivao identifikacijom srednjih staleža sa strankom. Varljivo je zazivanje "kraja kršćanskih demokrata" zato što su svugdje, osim u Luksemburgu, pretrpjeli gubitke, a u Švicarskoj su 1990-ih godina izgubili čak četvrtinu svojih birača. U nekim su zemljama taj poraz poduprli pojedini događaji, kao što je etniziranje stranačkog sustava u Belgiji, gdje kršćanskim demokratima konkuriraju dvije flamanske populistične stranke.

6. U 1980-im godinama činilo se da stranačka obitelj socijaldemokrata propada. Usponom ekoloških stranaka dobili su veću konkureniju koju nisu mogli nadoknaditi usisavanjem mnogih komunističkih birača. Deindustrializacijom u društvu usluga smanjila se tradicionalna radnička klijentela. Klasni

kratsku stranku (PDS u Italiji), ili u političku marginalnost. Srednji su put pronašle samo stranke u Francuskoj, Španjolskoj i Finskoj, uz glasovnu težišnicijalizma (PDS) zauzela mjesto starije Njemačke komunističke partije (DKP), ne uspijevajući osvojiti mnogo više glasova na Zapadu nego ona. Ostala je regionalna istočnonjemačka stranka koja je pridobila četvrtinu stanovištva novih saveznih pokrajina.

Lijevi se prostor prestrukturirao usponom Zelenih. Male komunističke stranke sa slabom sposobnošću prilagodbe, kao u Belgiji, ostavile su za sebe vakuum u koji su ušli Zeleni. Tamo gdje se neka stranka pravodobno postali relevantni, mogla se profilirati kao lijeva stranka prije nego što su Zeleni Švedskoj (Moreau i dr., 1998., 605). A tamo gdje se velika, bivša komunistička stranka potpuno socijaldemokratizirala – kao talijanski PDS, koji je u koaliciji lijevog centra *Maslina (Ulivo)* došao na vlast – slobodni lijevi prakticirala politiku tolerancije s lijevom koalicijom. U romanskim zemljama, uz iznimku Španjolske, izostalo je otvaranje stranke prema ekologiji. Sposobnost otvaranja ovisila je i o socijalnom sastavu stranke. Otvaranje ka novoj ljevici bilo je teže tamo gdje su industrijski radnici činili znatne dijelove stranaka, kao u Francuskoj, Italiji, Španjolskoj ili Finskoj, nego u strankama koje su uvijek privlačile inteligenciju srednjeg staleža, kao Komunistička partija Italije (PCI).

8. Desne ekstremističke skupine još su u eri narodnih stranaka tumačene kao “posve normalna patologija” promjene društva (Scheuch, Klingemann). To je bilo povezano s prognozom da će njihova snaga oslabiti kad se ta promjena dovrši. Prognoza nije bila točna. Desni se ekstremizam promijenio. Stranke koje se izjašnjavaju kao “radikalne”, ali ne “ekstremističke”, dobile su na zamahu. One su bile samo još djelomične protusistemske stranke. Premda nijedna od tih stranaka nije sumnjičena kao “fašistička”, njihov je uspon praćen zabrinuto. Ulazak Slobodarske stranke (FPÖ) u koaliciju u Austriji 2000. godine izazvao je pretjerane brige. Pužadizam iz Četvrte Republike u Francuskoj brzo je splasnuo. Republikanci u Njemačkoj mogu rasplamsati samo prolazna oduševljenja u nekim regijama. Glistrupova Stranka napretka, koja je uzrdmala danski stranački sustav 1973., pretvorila se u malu stranku. U međuvremenu joj je Narodna stranka onemogućila djelovanje.

Desni populisti na početku su umnogome tumačeni kao *single issue party*,³⁹ te averzijom prema nastajućemu višekulturalnom društvu. Kasnije je za to kretanje učinjen odgovornim kartel velikih organizacija u korporativizmu.

³⁹ Jednoproblemska stranka (prim. prev.).

U Austriji je uzrokom desnoga prosvjednog pokreta postala velika koalicija, a u Švicarskoj razmjerna vlada petostranačkog kartela. Pomicanjem osi suko- ba s polova rada i kapitala k alternativi libertanci ili novi autoritarci bolje su se objašnjavale promjene u prilog te obitelji stranaka. Desni su populisti pri- hvaćali tržišnu privredu i, prema anketama, povremeno nisu bili autoritarniji od prosječnog konzervativca (Kitschelt, 1997., 2, 11). Pod skupnim pojmom desni populizam sažeti su krajnje različiti pokreti, kao što su neofašisti, de- sno-autoritarni i antietatistični populisti, te populisti koji su šovinistični prema državi blagostanja. Proširili su se, ponajprije, u Danskoj, Norveškoj, Njemačkoj i Francuskoj. Preobraženi neofašisti u Italiji zaokružili su majsto- riju da ih se izvana ne doživljava više kao ekstremiste.

Kristalizacijska točka tih pokreta jest useljavanje, ali udio stranaca u sta- novništvu nije razmjeran prijemčivosti na desni ekstremizam. To se pokaza- lo, ponajprije, u Istočnoj Njemačkoj. Ograničenja u useljavanju povremeno su opet slabila desne populiste. U Francuskoj i Austriji nije se dogodio jed- nak učinak (Betz/Immerfall, 1998., 258).

U nekim je zemljama uspon desnih populista promatran kao odgovor na pitanje izazova Zelenih, alternativnih lijevih socijalista i lijevih libertanaca. Povrh toga, za takav su razvoj smatrani odgovornima propast ideologije – potreba da se ona umjetno kompenzira – erozija komunizma, koji je nivelirao prijatelja i neprijatelja na jednak način, te osjećaji ugroženosti ljudi novim tehnologijama (Betz, 1994., 2). Uzrok je bila i rastuća nezaposlenost. Premda su neopopulisti – za razliku od bivših neofašista – imali malo predrasuda prema kapitalizmu, europeizacija i globalizacija mobilizirale su statusne stra- hove, koji su prije stvarani samo na nacionalnoj razini. No, čak ni protivljenje Europskoj uniji nije ostalo konstantom populistične ideologije. Šef Slobodar- ske stranke (FPÖ) Haider morao je u veljači 2000. potpisati izjavu predsjed- niku u kojoj su neutralizirani njegovi protueuropski ispadi. Ponešto govori u prilog tome da populisti, koji su ustalili svoju organizaciju, ne bojkotiraju Eu- ropsku uniju, nego ju koriste za izgradnju “europske ekonomske i kulturne utvrde” (Betz, 1994., 189). Jednako toliko govori u prilog prepostavci da ne mogu biti trajna retorična uvježbavanja izopćavanja Schüsselove austrijske vlade (ÖVP/FPÖ) u Europskoj uniji u njezinoj samopravednosti. Danska je istupila, premda je Rasmussenova manjinska socijaldemokratska vlada više- struko upućena na toleranciju Narodne stranke (1998.: 7.4 posto glasova u prvom pokušaju) – pandana Slobodarske stranke Austrije (FPÖ) po svojem šovinizmu. Tamo gdje su manjinske vlade uobičajene, ne može se biti poseb- no izbrljiv u tome odakle dolaze glasovi za odluke koje su u određenom tre- nutku važne. Tu se i ne zahtijeva često poimenično glasovanje, nego se preko rezultata raširi ljubavni ogrtač tajnog glasovanja koje spašava život vlasti. S Austrijom se u Europskoj uniji pojavio novi problem. Sankcije protiv alpske republike nisu bile ni ugovorno pokrivene niti razmjerne, jer se nisu moralna

kazniti negativna djela Haiderove stranke. Europska unija mora biti krajnje oprezna s isključenjima, jer se europeizacija ubraja u glavne stvari koje će i ubuduće proizvoditi statusne strahove i stvarati stalno nove valove desnih prosvjednih stranaka.

Pomicanje kulturne osi, koja se sve više odvajala od interesa kapitala i rada na osi desno-lijevo, rezultiralo je time da većina namještenika i pripadnika srednje klase nije više bila tako prijemčiva za desni ekstremizam kao prihvaćali tržišno društvo, koje su fašisti nekoć proglašili odgovornim za patumačili uspon desnice kao reakciju na promjene vrijednosti. Time se, dakako, precjenjuje važnost kulturne osi, a podcjenjuje važnost tradicionalnog sukoba oko materijalnih životnih izgleda. Značajni desni populizam u Austriji i Švicarskoj teško da je odgovor na beznačajni izazov Zelenih (usp. Helms, 1997., 46). Desni populizam katkad se objašnjava, čisto mehanički, iz odnosa snaga u lijevim i desnim blokovima: ako je ljevica fragmentirana, i desnica može priuštiti sebi da se organizacijski podijeli. U Njemačkoj se ograničavanje opasnosti od desnog ekstremizma tumači *ex negativo*: liberalni sustavi toleriraju desni ekstremizam, ne prijeteći zabranom stranaka. Restriktivni sustav, kao u Njemačkoj, ne kontrolira desni ekstremizam samo prijetnjom zabrane stranaka, nego i zastrašuje, ponajprije, birače, plašeći ih karijernim štetama ako se otvoreno izjasne za desne ekstremiste. To objašnjava zašto se desni ekstremizam očituje više anomično i nasilno u malim bandama među mladim ljudima koji ne vide izglede za karijeru.

Činilo se da je Istočna Europa probni slučaj uvjeta nastanka desnog ekstremizma (Von Beyme, 1996.; Mudde, 2000.). U moderniziranim zemljama, poput Poljske, Češke, Slovenije ili Mađarske, nastale su pojedinačne populistične stranke kao na Zapadu, ali su ostale marginalne. U pravoslavnim zemljama povremeni kontakti Žirinovskoga s Gerhardom Freyom ili Le Penom nisu mogli obmanuti o tome da su sve stranke bile toliko nacionalističke da nije ostalo prostora za posebnu šovinističku stranku. U Srbiji je i demokratska oporba bila uvelike nacionalistička. Slavofilski tonovi posve su na vlastito obilježavali ideologiju stranaka između Moskve i Beograda. Čak su i postkomunisti djelomice preuzeli šovinističku propagandu. Kad je Duma u travnju 2000. ratificirala sporazum o atomskom razoružanju, vođa komunista Zjukanov govorio je o "izdaji domovine". No, u Istočnoj Evropi ima i procesa koji zvuče optimistično. Stranke etničkih manjina, od Slovačke do Bugarske, ostale su zamjetno slabo desnoekstremističke. I u Rusiji ima te umjerenosti. Još se nikakav ruski Garibaldi nije prizemio na Krimu kako bi istaknuo važnost zaključka Dume da je Krim ruski.

Desni ekstremizam jest posljednji tabu koji je preostao javnosti konsolidiranih demokracija. Le Penov *Front National* je sumnjičen; ali, francuska demokracija nije ugrozila nikoga u Europi, premda je Le Pen dobivao do 15 posto glasova. Sve su se desne populistične stranke pokazale neopasnijima nego što izgledaju jer su bakteriološki zaražene. Ako je karizmatično vodstvo bilo upitno, pojavilo se više vođa. Početkom 1999. *Front National* se rascijepio na skupine oko Le Pena i Mégreta. Manja skupina nije prešla petpostotnu prepreku u europskim izborima u lipnju 1999. Obje su skupine ostavile brda dugova. Članovi su pobjegli od njih. Dogmatizam u vrhu vodstva i kod njemačkih je republikanaca uzrokovao razvlašćivanje Schönhubera. Čak se i Jörg Haider morao odreći mjesta vicekancelara i predsjednika stranke već na turbulentnim počecima koalicije Austrijske pučke stranke (ÖPV) i Slobodarske stranke Austrije (FPÖ). Nema na vidiku desne populističke ili čak neofašističke opasnosti za demokraciju u Zapadnoj Europi.

9. Nastanak *Zelenih* 1980-ih godina izazvao je najveću promjenu mišljenja u teoriji stranaka nakon Drugoga svjetskog rata. Moralo se odustati od Rokkanove i Lipsetove postavke o "zamrznutim stranačkim sustavima", koju je već 1973. u Danskoj uzdrmala populistična Stranka napretka. Sve je više bivao krivotvoren željezni zakon o bezizglednosti malih stranaka. Zeleni su postali stabilan čimbenik u sustavu. Taj je uspon tumačen ili rastom postmaterialističkih vrijednosti među biračima (Inglehart), ili strukturnim činjenicama političkog sustava, kao što su federalizam, pravni sustav, postojanje referenduma, izborni sustav (D. Nelkin). Analitičari korelacija nisu mogli postupiti tako da površno koreliraju sve približno plauzibilne čimbenike, kao što su tip stranačkog sustava, gustoća stanovništva, struktura zarade, kretanje inflacije. Šest zemalja s vrlo uspješnim strankama Zelenih (zemlje Beneluksa i tri njemačka govorna područja) pokazale su da se činilo kako se s rastom Zelenih povezuju stopa inflacije, izborno pravo, federalizam i gustoća stanovništva (Müller/Rommel, 1993., 195).

Optimizam o rastu nije se proširio samo među Zelenima, nego i među istraživačima koji su ih empfatično slijedili. Kod Ingleharta je vjera u rast postmaterializma izazvala iluzije kakve je nekoć imala Socijaldemokratska stranka Njemačke (SPD) u fazi svojeg rasta: dva do tri postotka rasta od izbora do izbora i jednog dana većina! Takve su nade ubrzano prigušene. U Francuskoj je došlo do jakih probaja. U Belgiji su Zeleni profitirali od vakuma što ga je ostavila za sobom iščezla komunistička partija. Samo u Belgiji, Francuskoj i Luksemburgu Zeleni su dospjeli do dvoznamenkastih brojeva. U projektu su stagnirali između pet i sedam posto (Nizozemska, Finska, Njemačka, Švedska, Austrija). Još su slabiji ostali u Danskoj (2.3 posto) i Norveškoj (ispod 1 posto), jer su u tim zemljama etablirane stranke već bile uspješno priredile ekološku temu za prodaju (bivše agrarne stranke, kršćanski fundamentalisti, desni populisti).

Njemačka – koja je do 1980. bila na zlu glasu kao najdosadniji politički sustav u Europi – na čudan je način postala Mekom alternativnoga zelenog pokreta. No, ništa se nije pokazalo tako opasnim kao brzi uspjeh. Zeleni na vlasti u saveznoj vladi, koji odjednom moraju susnositi *out of area* snaga NATO-a i u pregovorima o roku nuklearnih elektrana postizati tek minimalne teritorijalne dobiti, zapali su u tešku krizu identiteta. Oni nisu, kao i Socijal-kratska stranka (SPD), profitirali od glasovnog pada Kršćansko-demokratske unije (CDU) nakon finansijskih skandala.

3. Ideološka distancija i ideološka konvergencija stranaka u sustavu

Empirijsko istraživanje stranaka zanimalo se za ideologiju pojedinih stranaka i stranačkih obitelji, po pravilu, tek subsidijarno ili samo u obliku studija slučaja. No, sve su ga više fascinirale ideološke razlike u cijelim stranačkim sustavima, pa se 1970-ih godina sve češće pokušavala izmjeriti ideološka distancija u stranačkom sustavu.

Okvir takvih pokušaja kvantifikacije tvori ljestvica desno-ljevo (usp. pogl. 2.2), koja u istraživanju stranačkih sustava pruža važnu pomoć u orijentiranju. U središnjim točkama stranačke ideologije mogu se donekle precizno označiti pozicije većine stranaka u Europi (podržavljenje i jačanje državnog sektora opravdano se smatra lijevim zahtjevom, a tipične točke programa *law and order* često se nalaze u desnim strankama). Ali u drugim pitanjima, koja su mnogo jače usmjerena na dnevno političko djelovanje, poput socijalne politike, energetske politike ili zaštite okoliša, zahtjevi se mogu ugurati u shemu desno-ljevo samo sa stanovitom proizvoljnošću.

Ako se to ipak pokuša, međunarodna usporedba pokazuje programske promjene u strankama iste ideološke obitelji. Smatra se da su geneza i daljni razvoj stranačkih sustava Norveške i Švedske višestruko srodni. No, 1970-ih godina pokazale su se promjene i u prividno tako srodnim strankama. Švedska socijaldemokracija slovila je kao stranka koja je najjače branila nuklearnu energiju. U Norveškoj je slika radničke stranke bila diferenciranjem. U Švedskoj je uspjelo jednoj građanskoj stranci sredine, centra, da se profilira kao ekološka i protunuklearna stranka, dok je u Norveškoj tu zastavu najuspješnije preuzeila nova lijeva prosvjedna stranka, Socijalistička lijeva stranka (SV), kao eksponent onih koji su bili orijentirani na rast, koji su forsirali sve vrste vrste energije i zauzimali se za Europsku zajednicu. Tamo gdje neku ulogu igraju kršćansko-demokratski i ostali svjetonazorski elementi, oni mogu povremeno izazvati vrijednosno konzervativno odbacivanje politike nuklearne energije i rezervirano ponašanje prema Europskoj zajednici (kao u

Norveškoj). "Skandinavski stranački sustav" navodi se u jednini samo još sa zadrškom (Berglund/Lindström, 1979.).

I europski stranački sustav postoji, ponajprije, samo na razini frakcija u Europskom parlamentu. Birači uvijek imaju neku percepciju ideooloških razlika među pojedinim strankama u europskim frakcijama, kao što se pokazalo u svrstavanju, ponajprije, socijalista i kršćanskih demokrata na ljestvici desno-ljevo. Prema mjestu na koje su se ideoološki smjestili najviše se razlikuju liberali. Prema prevladavajućem mišljenju, socijaldemokratske stranke uvijek su lijevo od centra, a kršćanski demokrati u desnom centru spektra. No, nisu svi liberali u centru. Belgijski i talijanski liberali većinom se svrstavaju desno od kršćanskih demokrata, i to ne samo u privrednim pitanjima u kojima su mnogi liberali i u drugim zemljama desno od demokršćana.

Trenutačna snimka svrstavanja stranaka dviju najjačih frakcija u Europskom parlamentu vjerojatno nema trajnu važnost. Suradnjom na europskoj razini ujednačavaju se ciljevi stranaka, koji još nisu mjerljivi u načinu njihova djelovanja. U znanosti je taj proces približavanja još prijeporan. Oni koji su skeptični prema Europskoj zajednici kritizirali su nadu u integrativnu snagu europskih institucija. Stranke kao socijalizacijske agencije stvarno su ostale uvelike vezane uz nacionalni sustav vladavine, te je integrativna snaga stranaka ograničena. Ne može se poreći da se na razini stranačkih elita ipak ujednačava programatika. I bez pretjeranog optimizma u pogledu integracijske europske snage stranaka, proces je dostačno snažan da se klasifikacija *familles spirituelles* danas čini neproblematičnijom nego prije Drugoga svjetskog rata. Preostale razlike danas se uglavnom mogu podvesti pod jedinice koje su veće od pojedinih nacionalnih država: eurosocijaliste i socijaldemokrate, lijeve liberalne i nacionalne liberalne, kršćanske demokrate i konzervativce. Europska je unija, unatoč svim razlikama, komunikacijski uže povezana nego što se moglo učiniti na temelju prijašnje difuzije ideologija.

U cjelini, ljestvica desno-ljevo upotrebljiva je u kvantitativnim usporedbama programske točaka stranaka samo ako velikim dijelovima stanovništva nije strano mišljenje desno-ljevo zbog prevlasti drugih sukoba, kakvi su nacionalni i vjerski sukobi u Irskoj. Kvantitativne usporedbe ostaju, pak, utoliko shematske ukoliko se uglavnom moraju ograničiti na razlikovanje radničkih i neradničkih stranaka. Sljedeći je problem činjenica da ideoološka mjesa stranaka, za koje izvanjski znanstveni promatrač može naći zajednički nazivnik, građani dosad nisu raspoznali na europskoj razini. Ona su, štoviše, uvjetovana razlikama u pozicijama stranaka u dotičnom nacionalnom stranačkom sustavu, čak i kad su usporedbe ukazale na stanovite pravilnosti, kao što su sklonost birača ka pojednostavljenju političke kompleksnosti na 14 samostalnih problemskih područja i njihova odbojnost prema prijedlozima radikalne promjene, osim ako je ona brza i ako nosi sa sobom osjetne prednosti

većini u preraspodjeli (Budge/Farlie, 1983.). U analizu se moraju uključiti i mogući utjecaji tipova stranačkih sustava na raspoznavanje ideoloških mesta od strane građana različitih država.

1. Programska usporedba izgleda najjednostavnijom u *dvostranačkim sustavima*. Otežava je to što su stranke u malobrojnim anglosaksonskim zemljama s kvazidvostranačkim sustavom pretežno razvile tendenciju nepisanja obuhvatnih programa, nego objavljivanja samo izbornih podloga koje su snažno pragmatično i aktualno usmjerene. Manifest biračima izbornog okruga Tamworth Roberta Peela u Engleskoj slovi kao prvi izborni manifest te vrste koji je zadobio cjelovito državno programsко značenje za stranku (Craig, 1975., XII). U zemljama u kojima prevladavaju izborne podloge, ponajprije u SAD-u, stoga je teže izraditi konzistentnu programatiku.

Ideološka konzistentnost ovisi, osim toga, i o pripravnosti građana neke zemlje da misle u kategorijama desno-lijevo, koje su važan oslonac u raspoznavanju programskih razlika među strankama. "Ljevica" općenito slovi kao konzistentnija u svojim programskim nazorima od "desnice". U pragmatičnim sustavima bez fundamentalnih ideoloških razlika birači moraju svoju naklonost prema strankama jače odrediti pomoću afektivnih komponenti i nekoliko maglovitih ideja o najvažnijim razlikama u sadržaju politike koju stranke zastupaju nego u ideološki segmentiranim sustavima. Percepcija ideoloških razlika i inače ovisi o stupnju obrazovanja ispitanika. Nositelji stranačkih službi zasigurno su najbolje informirani o najvažnijim programskim ciljevima stranke.

Prema nekim anketama, u nekim programskim točkama, ponajprije privrednim, stranke uopće nisu jako udaljene. U drugima, kao što je smanjenje državnog intervencionizma, ispitivanje je izmjerilo ekstremne razlike. Kvantitativne studije o izbornim podlogama pokazale su konfiguirajuće zahtjeve uglavnom samo u 10 do 20 posto točaka programa. Veliki se dio stranačkih zahtjeva preklapao. Unatoč uobičajenim postavkama o strankama *tweedle-dum* i *tweedledee* u Americi, te su programske točke imale vodeće djelatno značenje i snažno su ulazile u zakonodavne aktivnosti američkih stranaka.

U Velikoj Britaniji, gdje i slabo obaviješteni birači opažaju jače ideološke razlike među strankama, razlikovalo se sedam do deset problema za koje se pitalo, a to je manje nego što bi se očekivalo. Pritaše konzervativaca i laburista kako su se razlikovali samo u nekoliko pitanja. Mnoge pristaše laburista nisu bez sustezanja podržavale čak ni sindikalne zahtjeve kao što su podržavljenje banaka ili *closed shops*.⁴⁰ Unatoč takvim rezultatima ispitivanja, ne može se pristati na postavku o deideologizaciji koja je pošla od toga

⁴⁰ Poduzeća ili pogoni koji zapošljavaju samo članove sindikata (prim. prev.).

da se stranke ideološki sve jače susreću na nekoj srednjoj poziciji. Od pobjede konzervativaca 1979. bilo je i znakova da su se dvije velike stranke više kretale u pravcu svojih ideoloških ekstremi.

2. U *umjereni pluralističnim stranačkim sustavima* među pristašama stranaka nalaze se, prema rezultatima švedske ankete, neobično prononsirani stavovi prema ključnim pitanjima politike. U umjerenim pluralističnim sustavima pojavljuje se iskrivljujući učinak koji ne djeluje na jednak način ni u stanjima dvostranačke konkurenčije ni u polariziranom pluralizmu: budući da su sve stranke sposobne za koaliranje i da se pretežno moraju stvarati vladine koalicije, sučeljavanje oko ideoloških pozicija jače određuju taktički obziri prema mogućim koalicijskim partnerima.

3. U *fragmentiranim višestranačkim sustavima* sa snažnim segmentiranjem, kao u Nizozemskoj, nisu sve stranke razvile konzistentan stav prema svim problemima (Brommer/De Hoog, 1976.). A ako je tako u stranačkim elitama, taj bi se učinak mogao pojačati kod građana koji su slabije obavijesteni. No, i u Nizozemskoj je u većini pitanja pretezala orientacija desno-ljevo, osim u pitanju pobačaja, u kojem su se Demokrati '66 svrstavali mnogo ljevice od svoga uobičajenog mesta lijevo od socijaldemokrata. U socijalnim pitanjima, kao što je pomoć u razvoju ili suodređivanje, vjerske su se stranke smatrале bližima socijaldemokratima nego liberalima – to je nalaz koji bi mogao biti sličan i u ostalim zemljama s jakom kršćansko-demokratskom strankom centra, ako se liberali izričito ne nastoje profilirati kao "radikalni liberali" ili "socijalni liberali".

U svim se stranačkim sustavima stalno postavlja teza kako su se programi ujednačavali. Približavanje polaznih ideoloških pozicija stranaka najjače se razvilo u SR Njemačkoj, Austriji i Švedskoj, a najmanje u romanskim zemljama i u Japanu. Između tih dviju skupina nalaze se Velika Britanija, Novi Zeland i Australija. Tamo gdje se čini da postoje tendencije približavanja unutar ideološke distance, tragalo se za strankom koja je najsposobnija za približavanje. Do ere Thacherove u Velikoj se Britaniji prepostavljalo da su to konzervativci (Robertson, 1976., 192 i d.). U Blairovoj eri kvantitativna bi usporedba vjerojatno došla do suprotna zaključka. Granice kvantitativne usporedbe pokazuju tvrdnja da su programske razlike među najvećim strankama u Austriji i SR Njemačkoj postale čak manje nego u SAD-u. Sukobi oko ideoloških pozicija u strankama u tim srednjoeuropskim zemljama još su uvijek jači nego u SAD-u. Kako se ne bi dospjelo do krivih ocjena, moraju se usporediti ne samo ideološke programske točke koje su sažete u obrazac, nego i intenzitet kojim su se stranke borile za ideologiju. No, i ograničena kvantitativna usporedba pokazuje da su se konzervativne stranke mnogo više prilagodile ljevici, nego što su radničke stranke činile ustupke desnicu. Stoga

treba modificirati postavku, koja se čuje s ljevice, da je cijelokupna zapadna politika posljednjih desetljeća postajala sve konzervativnijom.

Pogrešnom se pokazao i prebrzi zaključak pristaša novih fundamentalnih opozicija iz 1960-ih godina da su se u programskim točkama stranke približile kao *tweedledum* i *tweedledee* (njemački ekvivalent toj literarnoj aluziji bio bi, otprilike, *Plisch* i *Plum*) i da one više nisu bile važne. Brzo ga je prevladala reideologizacija europske politike. Ideološka se distancija u nekim zemljama smanjila, ali je ostala i bila je mjerljiva. Ona je postala osnovicom suvremene klasifikacije stranačkih sustava koja nadilazi puko brojčano mjerilo iz starije podjele stranaka.

U razdoblju biračkih stranaka ujednačio se ideološki prostor na koji su stranke stupile u natjecanju. Ako je točno govoriti o kartelskim strankama, onda su etablirane stranke postale jedinstvenije u pogledu održanja stranačke države i nekih pravila igre nego u eri masovnih ideoloških stranaka. To je približavanje poticalo i podržavljeno financiranja stranaka (pogl. 1.3). Nasuprot popularnim sumnjičenjima, ipak nije nastala "politička klasa" koja je jedinstvena u više stvari nego što je zadržavanje povlastica stranaka i zastupnika. Stranačke razlike posve nadilaze ritualiziranu podjelu na "kape i šešire". Razlikovanje *policy*-ponuda još je uvijek temelj izborne odluke pojedinca. Birači koji su vezani uz stranke vide te razlike jasnije od onih koji nisu vezani uz stranke (Wessels, u: Müller i dr., 1999., 158).

Zbog ekonomске krize države blagostanja sve su zemlje OECD-a doživjele slične izazove. U vremenima buma i povećanja socijalnih transfera stranke su mogle sebi dopustiti da jače ističu ideološke razlike. U vremenima povlačenja iz države blagostanja obrasci "deregulacije" postali su sličniji kako u zemljama, tako i u strankama pojedinih zemalja. Eksperimentalno su proigrane brojne mjere. Nijedna stranka ne može više ponuditi patentni recept. Populisti koji su to pokušali, kao pužadisti, glistrupisti ili Slobodarska stranka Austrije (FPÖ), nisu mogli dugo zadržati taj nimbus. Taj su proces pojačale europeizacija i globalizacija. U eri biračkih stranaka smanjila se ideološka distancija. Ta je distancija istraživana ili pomoću kvantitativnih usporedbi programa, ili anketom stručnjaka dotičnih zemalja (Castles/Mair, 1984.; Hubert/Inglehart, 1995.).

Unatoč sadržajnim približavanjima *policy*-pozicija, ostaju razlike među političkim taborima u programske koncepcijama. Razlikuje se *mandatni tip*, koji želi maksimirati preferencije dobitnika (Velika Britanija, Francuska i, prijepornije, Švedska). Njemu je suprotan *agendni tip*, u kojem se mora dogovoriti program neke koalicije (države Beneluksa, Njemačka, Austrija) "zadan", te se utvrđuje koalicijskim pregovorima i, povremeno, rigoroznim kontrolnim listama u koalicijskim sporazumima.

Programsko približavanje nije se dogodilo na jednak način u svim stranačkim sustavima. U Danskoj i Irskoj izmjerena je čak i rastuća distancija (Knutsen, 1998., 26). U Belgiji se pokazalo da su se *policy*-predodžbe kršćanskih i socijalnih demokrata mogle približiti, jer je pozornost stranaka apsorbirala sve veća etnička distancija između Flamanaca i Valonaca. Tamo gdje su srušeni koalicijski tabui, kao u Austriji 2000., ideološka distancija između dviju najvećih stranaka opet može privremeno rasti. Među istraživačima je oduvijek bilo prijeporno to kako djeluje pripravnost stranaka na prilagodbu u programima. Uobičajeni odgovor glasi: gubitak glasova birača. No pokazalo se da je taj odgovor manje točan za razmjer glasovnih pomaka između dvije velike narodne stranke nego za etablirane stranke koje gube mnoge birače zbog novih izazivača (Harmel/Svåsand, 1997.).

Oba su modela protuslovila uobičajenim predodžbama istraživača stranaka: s jedne strane, Sartorijevoj (1976.) postavci o sklonosti stranaka da se polariziraju u ekstremnim pravcima, što je, doduše, vrijedilo u fazi ideologiziranih masovnih stranaka; s druge strane, nalaz je protuslovio Kirchheimerovoj (1966.) postavci o tome da su narodne stranke postale programski bezlične. U SAD-u su *catch-all* stranke nazvane *tweedledum-tweedledee*. Neovisno o Wilhelmu Buschu, mi bismo ih mogli nazvati *Plisch i Plum*.

Anketne studije ne luče dostatno razlike u efektivnoj politici i preostale simbolične programske signale kojih se stranke nisu potpuno odrekle radi samoinsceniranja svoga historijskog identiteta. Slabo obaviješteni birač, koji je podoban (u znanstvenom žargonu to se naziva *available*) za promjenu stranke u glasovanju, orientira se prema *imageu* stranke kojega, nipošto na kraju, oblikuju mediji. Skupo prikupljanje informacija o stvarnim razlikama među strankama jedva da obuhvaća birača. Stoga birači i prihvaćaju inscenirane razlike kao "stvarne".

U razdoblju profesionaliziranih biračkih stranaka inceniranje je nužno kako bi razlike bile zamjetne. Jer, distancija među politikama u stranačkim se programima smanjila: u nekim zemljama, kao u konkordancijskim demokracijama (Austriji, zemljama Beneluksa), čak drastično, ali i u sustavima s većinskim izbornim pravom anglosaksonskog modela, koji olakšava programsku polarizaciju tvorbom tabora. U nekim zemljama teške posljedice faze reideologizacije ranih 1970-ih godina opet omogućuju rast distancije među strankama, kao u Italiji. U drugim su zemljama, kao u Skandinaviji, ideološke distancije ostale jednakostabilne kao i fragmentirane stranke. To me pridonosi i natjecateljsko stanje u kojemu se rascijepljeni građanski tabor suprotstavlja jakoj socijaldemokraciji. Njemačka i Španjolska nalaze se negdje na sredini tog modela distancija.

Slabija ideološka distancija izražava se i u tvorbi koalicija (usp. pogl. 5.3). Povećala se *allgemeine Koalitionsfähigkeit*⁴¹ – jedna od rijetkih njemačkih jezičnih nemanj koja je ušla u anglosaksonski strukovni jezik. U koalicijskoj sposobnosti tabu je ostao još samo desni ekstremizam, a u Njemačkoj i postkomunizam Ujedinjene socijalističke stranke Njemačke (SED). Ako se taj tabu povrijedi, može doći do iracionalnih težnji partnera da se bojkotira Europska unija, kao u proljeće 2000., kad su austrijski kršćanski demokrati koalirali s populističkom Slobodarskom strankom (FPÖ). Socijalistička stranka Austrija (SPÖ) dospjela je u licemjeran položaj da mora prokleti koaliciju koju je i sama jedanput bila sklopila (1983. i poslije).

Približavanjem stranaka u ideološkom prostoru natjecanja postaje akutnim pitanje *identiteta stranaka*. Nisu, doduše, nastale bezlične narodne stranke, kakvih se pribavljalo Kirchheimer. No, u "zlatnom razdoblju" ideo-logiziranih masovnih i klasnih stranaka, stranke su imale izvornu socijalnu klijentelu s posebnim podkulturnim oblicima organizacije i resursima (usp. Mair, 1998., 135). U eri narodnih stranaka i, još jače, u epohi biračkih stranaka ugrožena je nepromjenljivost profila. Novi izazivači, poput Zelenih i populistika, ne mogu dugo zahtijevati da budu novost. Krađa tema i tematska prilagodba slabe programske originalnost neke stranke. Restriktivna imigracijska politika stranaka centra u mnogim je zemljama potisnula populiste, a prihvatanje ekoloških zahtjeva Zelene. Činilo se da je njemačke Zelene zahvatila panika. Brzo su uzmaknuli ka mirovnoj i ženskoj politici. No, te su programske točke bile mobilizirajuće samo kratkoročno. Nove stranke mogu sve manje učiniti a da se ne pretvore u *single-issue-stranke*. Zeleni su nakon jednog desetljeća razvili jasnu privrednu i socijalnu politiku tamo gdje je nekoć prevladavao nereflektirani postmaterijalizam s još nereflektiranijim ustrajavanjem na materijalnim vrijednostima standardne socijalne države. Zeleni, koji su nekoć brazdili *tutto e subito*, u međuvremeni su predložili sadržajnija kraćenja od svoga socijaldemokratskoga koalicijskog partnera.

Pragmatične vođe stranke pokazali su se višestruko nezainteresiranim za izradu novih programa. Ipak su to morali dopustiti te su ju rado delegirali na vrijednosnog tragača à la Erhard Eppler. Rad na programu služi izvanjskoj inscenaciji i unutarnjem samopotvrđivanju članova. Tamo gdje se istroši konzensus, kao u strankama koje nisu samo u transformaciji nego i na prijelomnicima, rad na programu ima još jednu funkciju. On služi kao arena sukoba frakcija i krila, kao u Stranci demokratskog socijalizma (PDS) u Njemačkoj u kojoj se, pojednostavljeni, "stari marksisti" i "lijevi autonomaši" spore o programskom *imageu* stranke. Jedan je govornik te stranke zaključio da je

⁴¹ Opća koalicijska sposobnost (prim. prev.).

lakše predati oružje i državnu vlast, nego baciti u starudiju duhovni programski arsenal (nav. u: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27. siječnja 2000., 6).

Socijaldemokrati su objavili podlogu za nastavak rada na programu i zato što je Godesberški program sadržavao previše vizija i obećanja koji ne mogu više potaknuti ostvariva očekivanja. "Nova umjerenost" u zahtjevu za oporezivanjem može postati prednost u natjecanju za pragmatične birače. Samo manjina militantnih vjernika želi da ju opslužuje "glavna uprava za vječne istine".

4. *Cleavage*-pristup u konsolidaciji novih demokracija

Jasna struktura rascjepa slovi kao jedan od uvjeta konsolidiranoga stranačkog sustava. U Južnoj Europi nakon 1974. i u Istočnoj Europi nakon 1989. crte sukoba početno su se činile krajnje nejasnima. Nove se stranke nisu mogle nadovezati ni na predtotalitarna iskustva (osim u Češkoj) niti na blokovski sustav socijalističke faze. Nije čudo što su jasne stranačke strukture zamijenili klijentelizam i pokroviteljstvo.

Nenadovezivanje na stranačku organizaciju nije, dakako, značilo da su sve crte sukoba bile nove. Neki su tradicionalni rascjepi izgubili važnost, kao sukob grad-selo zbog forcirane socijalističke politike urbanizacije, i sukob crkva-laička država zbog uznapredovale sekularizacije. U Mađarskoj je to, doduše, prijeporno; uočljivo je, ipak, da tamo gdje su se stari i novi rascjepi udžbenički preklopili Stranka malih ratara nije ni izdaleka dosegla svoj stari, predkomunistički, hegemonijski položaj sa 60 posto glasova, te da su kršćansko-demokratske snage u prvim slobodnim izborima stagnirale oko petpostotne prepreke.

Ostali rascjepi još nisu bili razvijeni. To vrijedi, ponajprije, za sukob rad-kapital, kojega je *ancien régime* ideologizirao kao dominantnoga i kojega su zapadni istraživači stranaka, počevši od Steina Rokkana, uglavnom suprotstavljali sukobu centar-periferija na osi Y. Pored toga klasičnog sukoba kapitalističke modernizacije, druga modernizacija u Istočnoj Europi opet je urođila sukobom između zapadnjaka i nacionalista, koji je bio tradicionalan u 19. stoljeću poglavito u zemljama pravoslavne vjere. On se nije, dakako, pojavio u starom obliku, jer su marksisti u 19. stoljeću bili najradikalniji zapadnjaci. No, postmarksisti, koji su se borili za što obuhvatnije očuvanje mnogih komunističkih tekovina, povezali su se s indigenističkim nacionalistima. Izgledalo je da je postmarksizam tako izgubio svoje kozmopolitske komponente na koje je stari realni socijalizam polagao makar propagandističku vrijednost.

Sukob između birokratskih i libertarnih struja bio je uvelike istovjetan sukobu materijalizam-postmaterijalizam s obzirom na skupine koje su ga politički predstavljale.

Nije svih osam crta sukoba u Istočnoj Evropi (usp. sliku 3.1) u jednom trenutku odvojeno predstavljala jedna relevantna politička skupina. Teško da je jedan od rascjepa stvorio konstelaciju stranaka unutar koje su se u jednom trenutku ekskluzivno suprotstavljale dvije antagonističke organizacije.

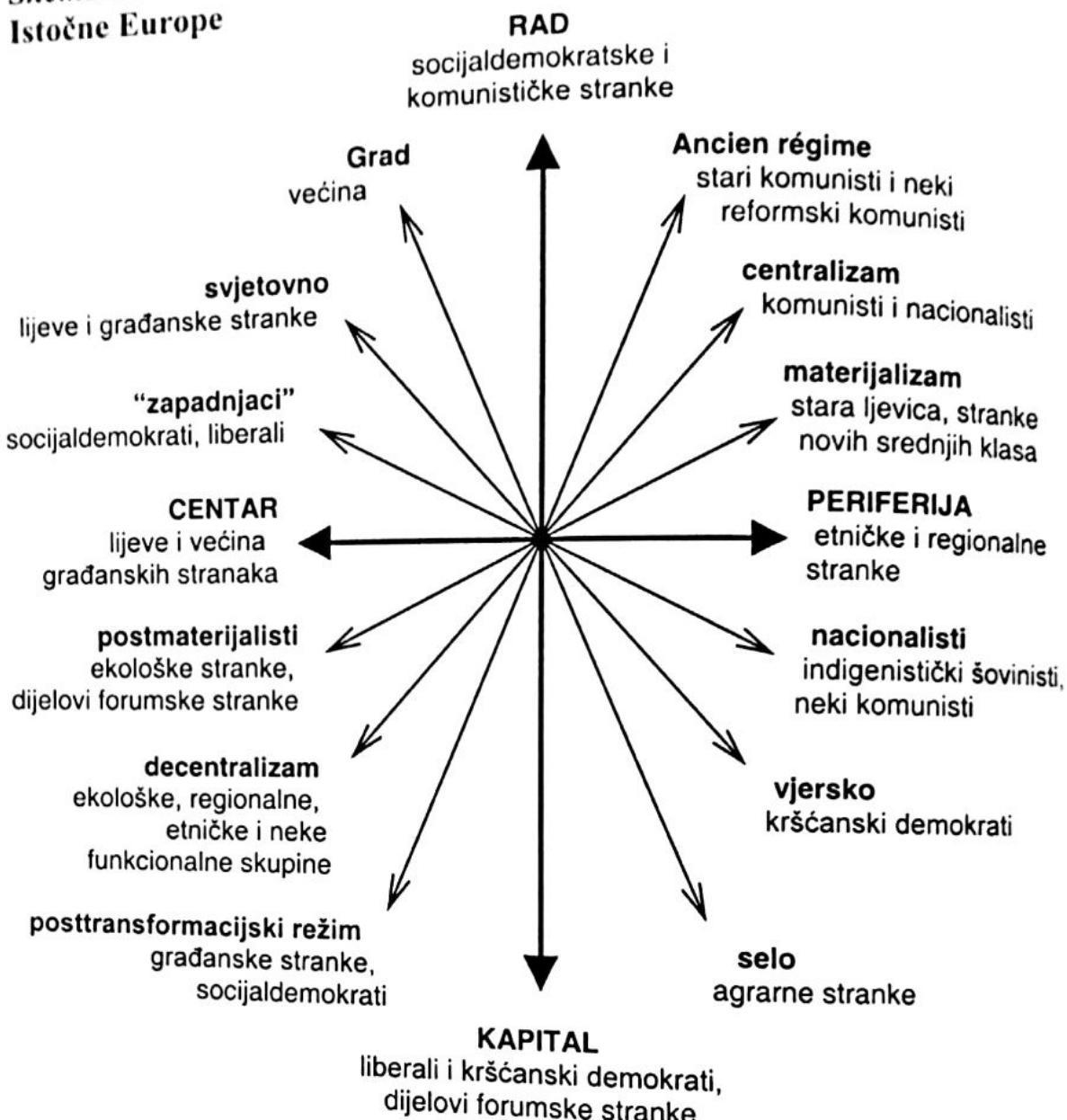
Politički znanstvenici vole vjerovati da bi oslabjeli determinizam kad bi uzročne odnose krivotvorili u izvanpolitičke čimbenike. U politološkoj literaturi o modernizaciji ostalo je nemalo determinizma. Ni na jednom području to nije očitije kao na području tvorbe stranaka. Hipoteza o "zamrznutim crtama sukoba", koja je stalno djelovala od 1920-ih do 1960-ih godina 20. stoljeća, u 1970-im se godinama činila pogrešnom kad su novi društveni pokreti i populističke stranke uzdrmali zapadne stranačke sustave. Pozornica se 1980-ih poravnala: pojavio se, doduše, novi rascjep (materijalizam-postmaterijalizam), ali se činilo da su izborni rezultati opet potvrdili historijsku djelotvornost velikih rascjepa.

U zapadnom istraživanju stranaka poznat je fenomen da neka crta podjele može zadobiti posebno značenje zato što su ostali rascjepi jedva važni. U Velikoj Britaniji istaknuta je uloga pripala klasnom sukobu u vremenima u kojima su vjerski rascjep (*crkva-chapel*), te etnički i regionalni sukobi bili jedva vidljivi.

U Istočnoj Evropi bilo je obratno. Sukob rad-kapital još se nije dostatno izražavao. Bilo je, doduše, nekih "*bussines-lista*" u Bugarskoj i Poljskoj, ali su se interesi kapitala većinom prikrivali u drugim skupinama (kao među prijateljima piva). U prvoj fazi demokratizacije, prije konsolidacije, interesi kapitala nisu imali istaknuto ulogu u politici. To i nije čudno. Oni su još bili zaokupljeni svojim oblikovanjem u privrednim sferama. I u Zapadnoj Evropi jedva da je ikad nastala neka kapitalistička stranka bez dodataka. Interesi poduzetnika povezivali su se s interesima drugih slojeva u širim liberalnim organizacijama ili u konzervativnim narodnim strankama.

U istočnoeuropskim stranačkim sustavima nakon 1989. bilo je nerazvijeno i predstavljanje čimbenika rada. Socijalističke i socijaldemokratske stranke – premda nisu proizašle samo iz preimenovanih komunističkih skupina – bile su uvučene u vrtlog propasti socijalizma. Podpredstavljenost radnika tijekom njihova prolaznoga "građanskog" ponašanja u izborima bila je najvažniji pogrešni proces u konsolidaciji demokratskog sustava uopće. Nedostajala je snaga koja bi prijelazu dala oblik socijalnog ugovora, a da se pritom ne posumnja da predstavlja samo interes stare nomenklature.

Shema 3.1: Društveni i politički rascjepi i njihov odraz u strankama
Istočne Europe



Zbog podpredstavljenosti sukoba između rada i kapitala pretjerano je porasla važnost sukoba centar-periferija. Zbog te su okolnosti nacionalizam i regionalizam ojačali i u stranačkom sustavu. Činilo se da je izborno ponašanje snažno obilježeno tim rascjepom čak i tamo gdje regionalne stranke nisu igrale nikakvu ulogu, kao u Istočnoj Njemačkoj. U sukobu centar-periferija vidjela se sveobjašnjavajuća hipoteza ponašanja birača, koja vrijedi čak i za DR Njemačku.

Socijalno relevantni rascjepi moraju se odraziti i u stranačkim programima. Radi konsolidacije oni se ne moraju samo razlikovati, nego i posjedovati minimum provedbene snage u politici. Sveza između programa i akcije još nije tako jednoznačna kao u radosnoj poruci *party manifestos matter* – istraživanju Hansa-Dietera Klingemanna i drugih. Mnoge su strategije jedva programski pripremljene, ali su decizionistički otpočinjale, poput Balcerowicz-

eve strategije Big-Bang u Poljskoj i Gajdarove u Rusiji. Stalni programski zahtjev komunista za postupnim strategijama u mnogim je zemljama bio preduvjet njihova uspješnog povratka.

U konsolidiranju postkomunističkih sustava nisu bile dostatne četiri klasične crte sukoba iz Rokkanove tipologije da bi se objasnio stranački spektar. Nastalo je osam crta sukoba, ali oni nisu u svakoj zemlji proizveli šesnaest stranaka. Neki polovi sukoba bili su povezani i predstavljala ih je jedna stranka. Drugi su izgubili važnost tijekom prvih deset godina konsolidacije (centralizam-decentralizam, materijalizam-postmaterijalizam). Ostalo je šest važnih crta sukoba (Merkel, 1997., 348). Sukob *ancien régime*-transformacijski režim svake je godine svoga postojanja gubio tlo u novim demokracijama. Nakon deset godina ujedinjenja čak ni Stranka demokratskog socijalizma (PDS) nije više mogla zamisliti povratak u DR Njemačku.

Neke tipologije pojednostavljaju spektar na četiri skupine: socijalnokulturne stranke (etničke, vjerske, agrarne), nacionalističke stranke, reformirane komunističke stranke i nove programske stranke (konzervativne, liberalne, ekološke i socijaldemokratske). Poželjni tip stranke jest programska stranka – već i zato što se najbolje otvara analitičkom pristupu *party manifestos* (Klingemann, 1994.). Glasni su prigovori protiv te podjele (Beichelt, 2000., 210), jer seljačke stranke nisu socijalnokulturne skupine, a kršćanski demokrati ne mogu se svesti na vjerske stranke čak ni u Istočnoj Europi. Postkomunisti su se sve više profilirali kao programske stranke, poglavito u vremenima kad nisu bili na vlasti. Kitschelt (1995.) je u svojoj trodiobi na *neosocijaldemokratske, liberalnodemokratske i nacionalnopopulističke* skupine to uzeo u obzir samo ako su postkomunisti pouzdano postali "neosocijaldemokrati", što je točno za Poljsku i Mađarsku, ali još nije sigurno za druge zemlje. Pritom se moraju isključiti zemlje poput Rusije gdje je opozicijska komunistička partija u Jelcinovoj eri poprimila obilježja nacionalističko-populističke stranke, onemogućujući djelovanje desnoekstremističkim (i pogrešno nazvanima) liberalnim demokratima Žirinovskoga. Prednost triju velikih Klingemannovih skupina jest u tome što se lako otčitava prevlast jednoga od triju konfliktnih tabora. Prevlast socijalno-kulturnog sukoba očekivana je tamo gdje vlada jaka etnička fragmentacija (Makedonija) i/ili još nisu prevladani ostaci procesa odvajanja od veće državne jedinice (Slovačka). Društveno-ekonomski sukob prevladava tamo gdje je stranački sukob pretežno usmjeren na privredno-političke i socijalno-političke predodžbe starog režima (Bugarska, Moldova, Rumunjska, Rusija, Ukrajina) (Beichelt, 2000., 219). Poželjni tip prevlasti društveno-ekonomskih sukoba, koji je okrenut k budućnosti, rađa se na tlu tržišne privrede, kao u Litvi, Poljskoj, Češkoj, Sloveniji i Mađarskoj.

Nove demokracije u Južnoj Europi pokazale su 1970-ih godina da konsolidacija demokracije ne zahtijeva više nužno jake, organizirane stranke (Mor-